

«علم» میراث مظلوم عزاداری تاریخی بازار تبریز+ تصاویر

چه کسی فکر می‌کرد آن نواها و نوحه‌های جانانه، آن دستجات پرشور و آن سوگ‌های فاخر به یکباره در بهت و سکوتی موهوم رنگ ببازد؟ سخن از حسرت این روزهای محرم تبریزی‌هاست: «عزاداری بازار تاریخی تبریز».

چه کسی فکر می‌کرد آن نواها و نوحه‌های جانانه، آن دستجات پرشور و آن سوگ‌های فاخر به یکباره در بهت و سکوتی موهوم رنگ ببازد؟ سخن از حسرت این روزهای محرم تبریزی‌هاست: «عزاداری بازار تاریخی تبریز».

به گزاریش نصر از فارس، در یکصد سالی که از آغاز عزاداری‌های بازار تاریخی مظهریه می‌گذرد، این دومین بار است که این آئین فاخر و مردمی تعطیلی می‌شود، بار اول آن مربوط به سال‌های استبداد رضاخان بود و بار دوم، همین روزها که کرونا، این ویروس نانجیب هزارچهره، هر جمع و اجتماعی را آشفته و مسکوت کرده است.

حالاً ماییم و حسرت سال‌هایی که قدر عزاداری بازار را ندانستیم. سیماي سهند امسال اگر خیلی خلاق باشد، باید آرشیو سال‌های گذشته بازار را بازپخش کند. آرشیو که چه عرض کنیم، تصویرهای کلیشه‌ای و سرسری سال‌های پیش. نهادهای فرهنگی می‌توانند کماکان دست روی دست بگذارند، بی آنکه گامی برای مستندسازی نواها و نغمه‌های تاریخی بازار بردارند. کرونا آب پاکی را روی دست همه ریخته است.

سال پیش برای اینکه قدمی به قدر وسع خود برداریم، در مورد گوشه‌ای از ظرفیت هنری عزاداری بازار صحبت کردیم. محرم سال 97 در مدت چهار روز عزاداری منتهی به دوازدهم محرم از علم‌های تاریخی بازار عکس برداشتیم. سال پیش در مورد جریان شناسی این علم‌ها به تفصیل صحبت کردیم و امسال که عزاداری بازار تعطیل شده، فرصت را غنیمت دیدیم تا این عنصر مذهبی و هنری بازار را بار دیگر مرور کنیم:

جمعیت سوگوار، پیچ و خم راسته‌ها و تیمچه‌ها را دسته‌دسته طی می‌کنند و علم‌های نگارین پیشاپیش دسته‌ها به یاد علمدار سرافراز کربلا، غریو «یا حسین» را به میعاد مظهریه می‌رسانند.

تیمچه مظهریه تبریز از نخستین دوره‌های بنا در سال 1305 هجری قمری پذیرای دستجات ماه محرم بوده است. معماری زیبا، شرایط آکوستیک صوتی و دمای مطبوع مظهریه، باعث شده ۲۴ محله تاریخی تبریز از جای جای شهر خود را به این تیمچه رسانده و زیباترین آئین‌های سوگواری را در قالب سه سبک عرب، زنجیرزن و عجم برپا کنند.

علم‌های تاریخی دستجات تبریز، مهم‌ترین عنصر بصری در عزاداری‌های بازار این شهر است که با وجود غنای مفهومی، جلوه زیبا و دیرینگی قدمت، کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

عزاداری بازار تاریخی تبریز، علاوه بر جنبه‌های مذهبی و معنوی، جلوه باشکوهی است از فرم‌ها و نمادهای مهم هنری. نمادهایی که از بطن عزاداری مردم نشأت گرفته و در قالب هنرهای ماندگار، پرده خوانی، شبیه‌خوانی و نقالی وارد هنرهای نمایشی شده است.

«مهدی لژی» از پیشگسوتان هنرهای نمایشی است و از کودکی پای ثابت دستجات عزاداری بازار بوده است. استاد لژی در ۶۰ سال گذشته مشاهدات، تجربه‌ها و پژوهش‌های ارزشمندی در مورد فرم‌شناسی و نمادشناسی آئین‌های عزاداری بازار داشته است.

لژی، علم‌های عزاداری را از نمادهای مهم عاشورایی توصیف می‌کند و می‌گوید: در حالت کلی علم سیاه در فرهنگ اسلامی و ایرانی، سمبل سوگواری و عزاست. اما گستردگی مفاهیم عاشورایی باعث شده این سمبل، در دستجات حسینی، معانی و نمادهای دیگری هم داشته باشد.

*** نشانه‌شناسی علم‌های چهارگوش، سه‌گوش و استوانه‌ای**

وی با بیان اینکه علم، پرچم و بیرق در طول تاریخ، یکی از ارکان تشکیلات نظامی بوده است، یادآور می‌شود: دستجات عزاداری، مشابه جوخه‌های نظامی وارد صحن مظهریه می‌شوند و پیشاپیش هر دسته، علم چهارگوشه‌ای حرکت می‌کند که مَعَرَف محله مربوط به دسته است.

لژی، این قسم از علم‌ها را مهم‌ترین و زیباترین علم‌های عزاداری بازار می‌خواند و بیان می‌کند: روی این علم‌ها عنوان هیات با خط بزرگی نقش بسته است. علاوه بر عنوان، طرح ویژه هیات نیز در روی علم کار شده است. این طرح به قدری خاص است که حتی افراد بی‌سواد که توانایی خواندن اسم هیات را ندارند، می‌توانند از روی طرح، تشخیص بدهند که مثلاً این «هیات عرب محله نوبر» است که وارد مظهریه شده است.

این پژوهشگر در ادامه به علم‌های سه‌گوش اشاره و خاطرنشان می‌کند: این علم‌ها رأس تیزی دارند و نمادی هستند از نیزه‌هایی که سر مبارک شهدا بر آنها قرار گرفته بود.

در زمان قدیم، بالای این علم‌ها را به چند قطره مایع قرمز رنگ به نام «شَنگرف» می‌آغشتند تا این نماد خون‌آلود، ملموس‌تر باشد.

وی با بیان اینکه بخش دیگر علم‌ها که گتِل هستند، می‌گوید: گتِل‌ها حالت استوانه‌ای دارند و نمادی هستند از دیستان مبارک قمر منیر بنی‌هاشم علیه السلام.

*** گرافیک آشفته علم، نماد شهدای مظلوم دشت کربلا**

علم‌های تاریخی عزاداری‌های بازار، در روزگاری ساخته و پرداخته شده‌اند که تبریز در اوج مکتب نقاشی و نگارگری خود بود، از این رو، طرح و نقش‌های زیبا و متنوع آنها نشان می‌دهد که مردمان آن دوران، چه ذوق سرشاری در ارادت به امام حسین (ع) داشته‌اند.

لژی، صفحه کلی علم‌های عزاداری را نمادی از عرصه دشت کربلا و طرح‌های دوخته شده را نماد یاران امام حسین (ع) توصیف می‌کند که هر یک در گوشه‌ای از صحرا غریبانه به خون غلتیده‌اند، بنابراین می‌توان گفت، گرافیک کلی

علم های عزاداری، مبتنی بر نوعی آشفتگی و بی نظمی کاملاً عامدانه و آگاهانه است. نام دسته و محله مربوط به آن، با خط بزرگی در وسط علم کار می شود و گرداگرد آن، علاوه بر گل و بوته، شمشیر و دست که از نمادهای مهم واقعه کربلاست، اشعار آئینی معروف و اسامی متبرک پنج تن آل با خطوط ثلث، نسخ و نستعلیق، نقش می بندد. در این طرح ها، خبری از دسته گل یا شاخه گل نیست. «گلبرگ های پرپر» ویژگی گرافیکی شاخص در علم های تاریخی بازار تبریز است. گلبرگ های پرپر و آشفته، نمادی است از شهیدانی که غریب و مظلوم در دشت کربلا کشته شدند.

در این میان، وصله پارچه ای در میان برخی از علم ها، همیشه باعث کنجکاو است. لزیری در مورد نقش شیر روی علم ها این طور توضیح می دهد: شیر در فرهنگ اسلامی، نمادی است از امام علی (ع). این نماد در پرچم دوره های مختلف تاریخی ایران نیز نقش بسته و از همان دوره های نخست عزاداری در علم های عزاداری نیز آمده است. از یک دوره تاریخی به بعد، این طرح از روی علم ها حذف شد اما چون تعویض علم های عزاداری به خاطر قدمت، معنویت و ارزشی که دارند ممکن نبود، بنابراین در برخی از علم های تاریخی، روی نقش شیر تکه پارچه هایی وصله شده که هنوز هم باقی است.

علم های عزاداری بازار تاریخی تبریز از نظر ارزش تاریخی و ویژگی های زیباشناسانه، جزو میراث نفیس و ممتاز تبریز و آذربایجان به شمار می رود. قدمت برخی از این علم ها حتی به 200 سال نیز می رسد. * **علم اهدایی مظفرالدین شاه** علم های صد ساله نیز در میان آنها وجود دارد. این علم ها در طول سال در محل خاصی که فقط معتمدان و متولیان هیأت از آن مطلع اند، نگهداری می شوند و در روزهای خیلی خاصی از ایام عزاداری مظفریه، به نمایش در می آید. لزیری با اشاره به علم معروفی که از سوی مظفرالدین شاه قاجار به هیأت عرب محله نوبر هدیه داده است، می گوید: روی این علم بسیار زیبا، گلبرگ های طبیعی دوخته و به اصطلاح امروز، کولاژ شده است. این علم هنوز هم موجود است و در نوع خود بی همتاست اما به دلیل ارزش و اهمیت خاص به ندرت در معرض دید عموم قرار می گیرند.

* **علم دوزی، پیشه فراموش شده بازار تبریز** هیأت های تاریخی تبریز از نظر تعداد و تنوع رسوم، پیشتاز و کم نظیر هستند. همین امر باعث شده بود علم دوزی و علم سازی از قدیم یکی از پیشه ها و حرفه های فعال در بازار تبریز باشد. نگارنده از کودکی خوب به خاطر دارد که چندین مغازه بزرگ در سرای گرچیلر، در همین حرفه فعالیت داشت اما امروز، اثری از این پیشه سنتی و مذهبی نیست.

گزارش فارس را در مورد تنها بازمانده علم دوزی تبریز در این لینک بخوانید: <http://fna.ir/dbz0r5>

* **نقش منفعل میراث فرهنگی در صیانت از میراث عزاداری تاریخی بازار** علم، بخش مهمی از گنجینه عزاداری بازار است. بخش دیگری از آن مربوط به منیش اجتماعی عزاداران است. در کنار آن، شعرها، نواها، شعارها و نوحه های عزاداری بازار را نباید از قلم انداخت. تمام این ها، جزیی از میراث ناملموس بشری به شمار می روند. میراثی که در برابر هجوم بی رحمانه مدرنیسم، بسیار حساس و آسیب پذیر است و نیاز به مراقبت های خاص دارد.

بازار تاریخی تبریز سال ۱۳۸۹ در میراث جهانی یونسکو ثبت شد و دو سال بعد از آن، عزاداری باشکوه این بازار، در فهرست میراث ناملموس ملی، به ثبت رسید اما هیچ یک از این ثبت های ملی و جهانی، نتوانسته در صیانت از عزاداری فاخر بازار تبریز نقشی داشته باشد.

عزاداری های بازار با تمام شئوناتی که دارد، عمدهً توسط خود عزاداران و محبان اهل بیت (ع) حفظ و حراست می شود و انگار همین موضوع باعث شده متولیان میراث فرهنگی، احساس مسوولیتی در صیانت از میراث ناملموس بازار نداشته باشند. دریغ از یک طرح مستندسازی یا یک سطر کار پژوهشی از سوی متولیان فرهنگی برای صیانت از عزاداری های بازار.

بعید به نظر می رسد نهادهای فرهنگی تاکنون از ماهیت و اهمیت موضوعی مثل علم های تاریخی بازار تبریز، خبردار شده باشند، چه برسد به اینکه احساس مسوولیتی در این مورد داشته باشند. بسیار تلخ و ناگوار خواهد بود اینکه برای نسل های آتی از حال و هوای عزاداری هایی بگوییم که ممکن است در آن روزگار، بخش اعظمی از آن فراموش شده باشد.

گزارش و عکس فرشید باغشمال